

6. Radarögat: Kalla krigets territori(r)um

Obevekligt rör sig linjen runt, runt på den rött lysande radarskärmen. Varje varv av radarsvep markeras med en ljudsignal och en punkt. Varje varv frammanar också de territoriella kännetecknen – Sveriges östkust och Gotland. Varv efter varv framträder samma konturer.

- *Radarkontakt*
- Ett avstånd tjugo
- *Ja*
- Sväng vänster till okändas kurs. Två åtta nolla
- *Två åtta noll*
- Avstånd tio
- *Ja*
- Avstånd fem
- *Ja. Ögonkontakt*
- Identifiera
- *Ja. Fyra sex kontakt med sovjetisk Tu-16*

Vi befinner oss på Flygvapenmuseum i Linköping, i ett rum i rummet ägnat stridsledning under kalla kriget (fältarbete 1/10 2021). Det är

◀ ”Ett vaksamt öga. Ett öga vi måste lita på. Dit ögat inte når tar radarn vid.” Stillbild från film som visas i stridsledningsinstallationen på Flygvapenmuseum i Linköping.

suggestivt, med en rad av radarskärmar och kartor som återger samma geografiska område som på skärmarna. Med materiella, visuella och audiella redskap gestaltas en kränkning av det svenska luftrummet under kalla kriget. Radiokommunikationen låter besökaren ta del av att en främmande farkost upptäcks på radarskärmen och den händelsekedja som fortsätter med identifiering och förmodad avvisning.

Radarövervakning är ett effektfullt inslag i kalla krigets kulturarvsuttryck. Tekniken gör passiva verksamheter som bevakning och spårning till spännande händelseförlopp. Radarsvepets linje på skärmen indikerar ett seende öga eller lyssnande öra som söker efter inkräktare. Dramatiken bygger på att det svenska territoriet var utsatt och måste beskyddas, och att ett intrång kunde ske när som helst.

På snart sagt varje militärt museum vi besökt har radarn varit närvarande. Vi såg den på Flygvapenmuseum och på Aerozeum, på Marinmuseum i Karlskrona och Gotlands Försvarsmuseum, samt på FRA-museet i form av signalspaningen. I museernas berättelser om kalla krigets ubåtsjakter är radarn och sonar-teknikens möjlighet att höra undervattensljud viktiga inslag. Även i filmer om kalla kriget är referenser till och bilder av radarstationer, skärmar och antenner starkt närvarande. För många kulturarvsaktörer tycks det via radarbilden och radarekot gå att fånga essensen av kalla kriget – hur det såg ut, hur det upplevdes och, inte minst, vad som stod på spel och behövde försvaras.

Radarbilden och radarekots framträdande roll kan förstås utifrån att de påminner om kalla krigets upplevelser av osäkerhet och territoriella hot, samtidigt som de förmedlar trygghet. IR-forskaren Jef Huysmans (2011) lyfter fram hur obemärkta föremål och banala tekniker och praktiker kan förmedla säkerhetspolitisk (o)säkerhet. Dessa "little security nothings" pekar inte på explicita hot eller fiendebilder, utan åstadkommer istället obestämda känslor av utsatthet, hot eller risk (jfr Silberstein 2020). De gulröda varningsskyltarna om militärt skyddsobjekt, som är vanliga inslag i många städer, naturområden och längs vägarna, illustrerar fenomenet. Skyltarna förenar hot och trygghet: de för både tankarna till möjliga men outtalade säkerhetshot och signalerar det svenska försvarets närvaro och militära beskydd.

I kalla krigets kulturarvsuttryck fungerar radarn som en "little security nothing". Linjen som obönhörligt rör sig runt, där varje varv kan

avslöja ett hot, förmedlar fara och osäkerhet. Samtidigt utlovar radarn kontroll, genom att kunna spåra upp en inkräktare som är på väg mot eller redan tagit sig in på svenskt territorium. På så sätt kommuniceras både en förväntan om ett hot och en försäkran om trygghet. I minnesskapandet kan radarn därmed visa upp territoriet som hotat och osäkert, samtidigt som både hot och trygghet knyts till ett utpekade område, Sveriges territorium.

Utifrån perspektivet att rumslighet produceras socialt, bland annat genom historieskrivning och minnesskapande (Lefebvre 1991 [1974]), undersöker vi i detta kapitel genom vilka representationer och materialiteter som kalla krigets rumsligheter, och då särskilt territoriet, beskrivs, ges innebörd och tar materiell form. Vilka platser eller landskap associeras med kalla kriget och vad ger dem en kalla kriget-atmosfär? Analysen visar hur säkerhetspolitiska hot förbinds med olika landområden liksom vilka byggnader och material som knyts till hot respektive trygghet. Vi undersöker också hur maskulinitet, femininitet och beskyddslogiker införlivas i kulturarvifieringen av militära lämningar i terrängen.

Det vi studerar med hjälp av det kritiska kulturarvsperspektivet är hur kalla kriget idag reaktiveras och reartikuleras som rumslighet. I denna process försvinner en mängd betydelser, medan andra blir starkt betydelsebärande. Vi vill poängtera att kapitlet inte försöker slå fast vad som faktiskt utgjorde kalla krigets fysiska rum och territorium. I stället intresserar vi oss för hur de sätt på vilka kalla krigets rumslighet återskapar uträttat ett normerande arbete, i den meningen att vissa värden och identiteter privilegieras. Särskilt för kulturarvifieringen fram och legitimerar existensen av en föreställd gemensam svensk identitet och gemenskap som har en fysisk avgränsning i rummet, som ett landskap och som ett territorium som ska beskyddas.

Territorium och territorialisering

Idéer om land eller jord förutsätts i definitioner av vad som utgör en stat. Inbäddat i själva begreppet stat ligger att den är knuten till en geografisk plats och har ett territorium. Redan i Max Webers välkända definition av staten är territoriet centralt. Enligt honom är en stat "that human community which (successfully) lays claim to the *monopoly of*

legitimate physical violence within a certain territory [...]” (Weber 1994 [1919]: 310–311, kursiv i original). Både våldsmonopolet inåt, det vill säga mot de egna medborgarna, och utåt, mot andra stater, förutsätter ett avgränsat område inom vilket statens våldsmonopol oemotsagt gäller. Det betyder att utan ett territorium kan våldsmonopolet inte finnas, och därmed inte heller staten, som ju genom sitt våldsmonopol ska garantera medborgarna trygghet. På så sätt förutsätter staten rumslighet och territoriet uppfattas som ett villkor för statens existens. Rumslighet och en viss idé om en avgränsad geografisk plats tas för given, både i förståelsen av staten och i uppfattningar om vad som utgör medborgarnas säkerhet och trygghet.

Statens kontroll över ett territorium aktualiserar idéer om kön och sexualitet, liksom om nation och nationell identitet. Det är en etablerad västerländsk tankefigur att associera staten med maskulinitet, medan det nationella territoriet associeras med femininitet (Young 2003). Till exempel brukar europeiska nationer symboliseras av kvinnor, som moder Svea, franska Marianne eller Finlands unga jungfru, och nationella territorier liknas vid vita reproduktiva kvinnokroppar vilka riskerar att skändas av en fiende, och därför måste beskyddas av det egna landets män (Eduards 2007; Landes 2001; Shome 2001). På så sätt är statens uppgift att i kraft av våldsmonopolet beskydda det nationella territoriet invävd i föreställningar om maskulinitet och femininet, sexualitet och ras. Tanken att ett folk har sina historiska rötter på en viss plats, och därför uppfattas höra hemma just där, kopplar blodsband och heterosexuell reproduktion till nationen som plats (McClintock 1995; Åse 2013). Som vi tidigare påpekat hänger nationens tid samman med genealogisk eller reproduktiv tid. När den reproduktiva tiden – släkten som följer på släkten – länkas till territorium får det konsekvenser för vem som uppfattas tillhöra den nationella gemenskapen. Blodsband och härkomst kan då framstå som det normala och rätta sättet att bli medborgare. När nativismen på detta sätt får utgöra grund för nationell inkludering aktualiseras inte bara idéer om etnicitet och ras, utan många invånare utesluts också från möjligheten att ingå i och vara en del av det nationella kollektivet.

För att kunna belysa hur kulturarvifiering producerar säkerhetspolitik och hur statens militära våld hänger samman med rumslighet

har vi inspirerats av Deleuzes och Guattaris (1987) idé om territorialisering. Enligt deras tanke är territoriet inte primärt, det existerar inte av egen kraft. Istället menar de att ett territorium förutsätter ett görande, ett territorieproducerande. Detta perspektiv vägleder våra tolkningar såtillvida att vi betraktar kalla krigets kulturarvifieringar som plats- och territorieproducerande praktiker. Radarekot och radarskärmen blir då exempel på praktiker som framställer ett nationellt territorium i den meningen att de får territoriet att framträda som självklart existerande. Ett geografiskt område blir till *som territorium* genom territorialiserande praktiker.

Hur plats och territorium hänger ihop socialt och symboliskt har också visats av geografen Doreen Massey (2005), som poängterar att rumslighet är ett ständigt görande, vilket också är inbäddat i konkreta praktiker. Krig, militära konflikter, hotbilder och upprustning är utifrån detta processer som producerar rum och territorium (Doevenspeck 2016). Från medeltidens stadsmurar och vallgravar till dagens gränsspösteringar och luftvärnsanläggningar har skydd mot upplevda hot manifesterats i landskap och byggnader. Enligt filosofen Paul Virilio (Virilio och Lotringer 2008 [1983]) var till exempel städernas framväxt sammanvävd med militärt försvar, vilket tydliggör hur krigshot och fortifikationer påverkar rummet inte bara rent fysiskt utan också hur det upplevs: "war organizes space through fortifications" (Denman 2020: 231). Inom internationella relationer ses militära hot och konflikter respektive plats och territorium ofta som ömsesidigt konstituerande (jfr Björkdahl och Buckley-Zistel 2016). En militär konflikt kan inte på ett enkelt sätt ses som orsakad av att till exempel statens kontroll över ett visst landområde hotas. Snarare är själva hotet med om att frambringa territoriet som omstritt, vilket i förlängningen bekräftar hotets realitet.

I kapitlet ses kulturarvifiering som en uppsättning praktiker vilka upprättar kalla krigets olika rumsligheter och tillskriver dem betydelse. Här har det visuella, och med det seendepraktiker, framträtt som bärande och ständigt aktualiserats i det lilla och i det stora – från radarskärmen till världskartan, från geologiska formationer till konkreta byggnaders material och materialitet. Att betrakta rumslighet som konstituerad genom seendepraktiker är relaterat till ett sätt att teoretisera geografiska landområden. Enligt geografen Denis Cosgrove (1998 [1984]) utgör ett

landskap en representation av ett särskilt sätt att se, något som inbegriper förhandlingar om sociala relationer. Landskapet framträder som ett sätt att berätta om världen och ens relation till den, både för sig själv och för andra. Utifrån detta ser vi hur ett kalla krigets landskap kan ta form i vårt material och med det en viss uppsättning idéer och relationer.

I analysen lyfter vi först fram hur kartor används i kulturarvet, och visar hur utställningars rumsliga utformning framställer kalla krigets geografi. Därefter närmar vi oss två säkerhetspolitiskt laddade områden – Boden och norra Gotland – och diskuterar hur dessa beskrivs som historiskt utsatta och samtidigt attraktiva och njutbara. Avslutningsvis fokuseras på materiella aspekter och vi skärskådar de föreställningar om kalla krigets trygghet och beskydd som är länkade till material som betong och berg.

Kalla krigets kartor

Ett vanligt sätt att berätta om kalla kriget är genom kartan och kartbilden. På de kulturarvsplatser som vi har besökt har den varit så vanlig att vi knappt reflekterat över det. Kartor har bara funnits där, lätta att känna igen och enkla att förstå. I utställning efter utställning har de dykt upp som både illustrationer till och förklaringar av kalla krigets värld, och Sveriges plats och del i denna. Men kartor är endast till synes objektiva och självklara. Från de medeltida kosmologiska *mappae mundi*-kartorna med Jerusalem som världens centrum till modernare kartor i cylindrisk Mercator-projektion representerar kartan världen så som den är känd och uppfattas vid kartans tillverkning (Cosgrove 1998 [1984]). Kartan strukturerar alltså geografin i enlighet med en uppsättning föreställningar om hur världen är och bör vara, och presenterar denna konstruktion som sanning.

Massey (2005) har understrukt att kartan är just en *re*-presentation. Den representerar en rumslighet. Men kartan är lika lite denna rumslighet som en bild är det objekt som den avbildar. Kartan opererar enligt Massey som en maktteknologi genom vilken representationsaspekten får ge vika för en presentation: tecknet för världen blir världen. Denna verkan beror på att kartor uppfattas som neutrala och objektiva avbildningar av verkligheten. Kartan påbjuder också en betraktarposition

höjd över och distanserad från den representerade geografin (Massey 2005). När det svenska territoriet förläggs till mitten av en karta kan det därför uppfattas som ett särskilt betydelsefullt område (jfr Cosgrove 2008), även om det kan tyckas självklart att Sverige placeras i mitten på svenska kartor. Föreställningen att den bild som kartan ger av världen är sann ger kartan makt (Barney 2015), och när synsätt och värderingar projiceras på en karta döljs det ideologiproducerande momentet. Det betyder att kartor fungerar som "institutions of power" (Anderson 1991 [1983]: 163).

En central användning av kartprojektioner i kalla krigets minnes-skapande är en geopolitisk karta där ett enhetligt västblock ställts mot ett enhetligt östblock, som vi mötte till exempel på Försvarsmuseum Boden, Aroseum och Gotlands Försvarsmuseum. Stormakternas uppdelning av världen sammanfaller här med väderstrecken på kartan – en stor blå yta i väster till vänster och en röd i öster till höger. Gränserna mellan blocken är skarpa och färgerna kontrasterande. I enlighet med kartors logik döljs en mängd aspekter: gränserna mellan de olika länder som ingick i stormaktsblocken, den fysiska terrängen med berg och floder samt städer, vägar och andra förhållanden inom länderna.

På block-mot-block-kartan motsvaras jordens geografi av kalla krigets världspolitiska motsättningar. Kommunikationsforskaren Timothy Barney (2015: 3) konstaterar att kartor är "ideological blueprints" vars utformning och utseende formulerar politiska uppfattningar och värderingar, något som är särskilt påtagligt gällande kalla kriget. Stormakternas maktkamp utspelades i och genom kartor, menar Barney, vilket hänger samman både med att de territoriella gränserna uppfattades sammanfalla med de ideologiska och med den säkerhetspolitiska strategin att ovillkorligen hejda och geografiskt innesluta fienden. Kalla krigets abstrakta karaktär, och periodens fokus på strategiskt tänkande, upprustning och terrorbalans gjorde kartor till "the archetypical artefacts of the Cold War" (Barney 2015: 4).

På både Försvarsmuseum Boden och Flygvapenmuseum i Linköping såg vi att block-mot-block-kartan användes för att illustrera tänkta anfallsscenarier från Warszawapaktens sida och kontrarörelser från Nato med Sverige mitt emellan. Kartutsnittet med Sverige i mitten gör landets geografiska utbredning central. "Ett inklämt Sverige" är överskrif-

ten till Försvarsmuseum Bodens text om kalla krigets politiska kontext. Här framhålls att geografin gjorde ett krig mellan stormakterna särskilt farligt för Sverige: de sovjetiska stridskrafterna behövde nå Atlanten från hemmabaserna i Östersjön, för att därifrån avfyra sina kärnvapen. Natostrategin var att möta sina motståndare redan när de var på väg ut mot Atlanten, det vill säga i Sveriges närområde. Texten konstaterar: ”De båda sidornas krigsplaner visade att Nordeuropa var ett strategiskt mycket viktigt område. Mitt i detta område låg det alliansfria Sverige.”

Vid våra fältarbeten på Gotland (26–28/8 2020) såg vi att en hotfull geografi framställdes i relation till ön. I Gotlands Försvarsmuseums utställning om händelsen 1987 då en sovjetisk flygare nödländade vid Östergarnsholm beskrivs kalla kriget som ett ”vilande krig där krigshotet ständigt var närvarande”. En informationstext med rubriken ”Gotlands strategiska läge i Östersjön” illustreras av en karta där ett område, Sverige och Finland, lyser vitt mitt emellan de starkt röda och blå blocken.

Ett spännande exempel på hur kartor används som bevis på dåtida hotbilder hämtar vi från Aerozeum. I den småskaliga kalla kriget-utställningen såg vi ett sovjetiskt kartblad över en del av södra Sverige vid Hanöbukten. Under fältarbetet antyddes ett illvilligt motiv bakom kartbladet med de kyrilliska bokstäverna, när en förbipasserande volontär pekade på kartan och påpekade att ”det förstår man ju vad det här innebär” (22/3 2019). Själva kartan var enligt volontären ett tydligt exempel på att det fanns ett hot mot Sverige, i och med att Sovjetunionen bevisligen kartlade delar av landet. Att kartbladet kunde fås att illustrera främmande makts onda avsikter bygger på att betraktaren bortser från att det givetvis fanns och finns Sverigekartor i resten av världen, även i Sovjetunionen under kalla kriget.

Kartprojektioner, bland annat på radarskärmar, är som sagt vanliga på kalla kriget-kulturarvsplatserna. De används också ofta för att illustrera förekomst av pansarförband och flygflottiljer, samt radartäckningens omfattning. De här kartorna berättar om statens våldskapacitet och territoriella kontroll – ett kartografiskt bevis på det statliga våldsmonopolet och beskyddarkapaciteten.

En iakttagelse vi gjort är att kartrepresentationernas framställningar av en till synes obestridligt hotfull säkerhetspolitisk omgivning bidrar

till att den svenska statens egna initiativ när det gällde militarisering och vapenanskaffning tonas ner. Samtidigt som Sveriges militära förmåga och militärtekniska kapacitet under kalla kriget rutinmässigt framhålls som anledningen till att landet stod starkt, beskrivs den väpnade neutraliteten och de höga militärutgifterna som en följd av yttre omständigheter. I berättelsen blir det terrorbalansen i kombination med ett hotfullt närområde som låg bakom Sveriges militära upprustning. Under rubriken TOTALT FÖRSVAR deklarerar Flygvapenmuseum att "[n]eutralitet och alliansfrihet skulle klara Sverige undan det tredje världskriget. Men att stå utanför var riskfyllt. Alliansfrihet *krävde* ett starkt försvar [...]" (vår kursivering). Säkerhet förmedlas i utställningen som ett politikområde där handlingsalternativ i stort sett saknades: det var endast och oundvikligen neutralitet och ett starkt försvar som kunde trygga Sverige och dess medborgare. I den här historieskrivningen är våldskapacitet självklart trygghetsskapande, medan ansvaret för landets försvars- och säkerhetspolitik placeras bortom politiskt beslutsfattande – säkerhetspolitik framstår som fatalism.

Neutralitetens vita rum

I kartrepresentationerna har vi sett att Sverige ofta representeras som ett vitt område. I detta sammanhang ska den vita ytan inte förstås som *terra incognita*, ett på kartan ännu utforskat, okänt land, som i koloniala narrativ framställs som ett tomt vitt utrymme, även om det ofta tänks innehålla det mörka och okända som ska upptäckas och underskuvas (McClintock 1995). I kalla krigets geopolitiska kontext kan det vita svenska territoriet istället associeras till det opartiska och oskyldiga, som står utanför konflikten mellan öst och väst, mellan de röda och blå blocken på kartan. På Flygvapenmuseums utställning "Om kriget kommer – Sverige under kalla kriget" accentueras Sverige som en vit plats i kontrast mot den röda kommunismen. I 1950-talets uppbyggda svenska hemmiljö lyser väggarna vita men utanför hemmet är väggen hotfullt blodröd. På en likaledes röd vägg betonar en vit informationsskylt att "Sveriges geografiska position var utsatt. Gränsen utgjorde nästan hälften av frontlinjen mellan öst och väst." Lite längre in i utställningen är texten "Totalt krig kräver ett totalt försvar" skriven över konturerna

Ett utsatt och vitt territorium. Kartbild från Totalt krig-installation på Flygvapenmuseum.

av ett helt vitt Sverige. Den hotande geografi som omgav det svenska territoriet åskådliggörs än starkare på en av museets kartor där även det neutrala Finland fått röd färg och alltså skildras som del av östblocket. Denna karta visar tydligt hur kartor både formas av och formar övertygelser och försanthållanden, i detta fall att Sverige var ensamt och geografiskt starkt utsatt mellan öst och väst. När Sverige konsekvent gestaltas med hjälp av den vita färgen – traditionellt associerad med oskyldighet och oskuld – kan landets befolkning komma att förstås som symboliskt och kroppsligen vit och skuldlös, utan att denna chauvinistiska och i grunden rasistiska föreställning medvetet kommuniceras.

I musealiseringen av kalla kriget placeras alltså Sverige kontinuer-

ligt i en mittenposition och gestaltas som oskyldigt vitt i motsättning till stormakternas ideologiska och militära kraftmätning. På både Flygvapenmuseum och Marinmuseum i Karlskrona la vi märke till att besökaren koreograferas att också fysiskt passera mittemellan supermakterna in i respektive kalla kriget-utställning. Museers och utställningars sätt att genom fysisk gestaltning förmedla budskap och värderingar har lyfts fram i forskning som rör minnen av krig, konflikter och militärt våld (Jacobs 2010; Reeves 2018; Welland 2017). Styrkan i sådana budskap hänger samman med att de inte verbaliseras, utan istället förmedlas genom sådant som hur besökare rör sig igenom en utställning eller vilka sinnesförmågor och känslor som en utställningsmiljö väcker till liv (jfr Dittmer och Waterton 2017).

Utställningen "Om kriget kommer – Sverige under kalla kriget" är som vi tidigare beskrivit byggd så att besökaren måste förflytta sig fysiskt genom en lång, sluten gång, på vars sidor det projiceras bilder och filmer med ljud. Det är världspolitiska skeenden som leder fram till kalla kriget som flankerar besökaren och placerar hen i en mittenposition. Besökaren förs både symboliskt och faktiskt framåt genom rummet, in i kalla kriget. Samma både symboliska och rumsliga placering nyttjas på Marinmuseum (fältarbete 29–30/I 2019). För att nå utställningen "Ytspänning" om 1980-talets ubåtsjakter måste besökaren passera genom en gång med bilder från Sovjetunionen och USA på sidorna. I mitten, på vita utställningsbord och mot vit bakgrund presenteras svenska politiska makthavare från perioden och även kulturuttryck som förknippas med Sverige, som Pippi Långstrump. Bägge utställningarnas rumsliga utformning innebär att besökaren kroppsligt placeras i den mittenposition som kartrepresentationerna skildrar, något som också förmedlar en beskyddslogik där den egna statens våldskapacitet kan ge trygghet inför de hot och den otrygghet som kommer utifrån.

Precis som i fråga om kartornas roll i minnesskapandet vill vi alltså poängtera att uppfattningar om vad hot, (o)säkerhet och nationell trygghet är också uttrycks genom kulturarvsplatsernas rumsliga utformning. Vid Flygvapenmuseum upprättar byggnaden ett kalla krigets svenska territorium: på museets markplan – genom gången som vi beskrev ovan – kommer besökaren att möta den förment representativa Familjen Folkesson i de tidstypiskt inredda 1950-, 1960-, 1970- och 1980-tals-

hemmen. I taket hänger militärflygplan, vakande över de nationella hemmen. En våning ner ”vilar”, som det sägs på museets hemsida, vraket efter den nedskjutna DC₃:an. För att nå utställningen ”Hemliga handlingar – DC-3:an som försvann” måste besökaren gå nerför en lång trappa. I trappans fond finns en affisch med utställningens namn tillsammans med ett urblekt fotografi av en av de omkomna. Väl nere är ljuset nedtonat och blått, som under vattnet. Svag elektronisk ljudsättning bidrar till känslan av högtidlighet. Flygplansvraket glimmar i sin sarkofag av glas. Ett glasfönster i taket förbinder vraket med hemmen på våningen ovanför liksom med de militära flygplanen. Museibyggna- dens tre vertikala nivåer bildar en rumslig framställning av den könade beskyddslogiken: manliga hjältar som dött för nationen symboliseras av det nedskjutna planet en trappa ner, bottenvåningens hemmiljöer gestaltar den feminint associerade hemmafronten och slutligen, i taket, militärflygplanens tekniska förfining och våldskapacitet som borgar för nationens beskydd.

Utsatthet, våld och maskulinitet

Platser som uppfattas som utposter eller gränsmarker tillskrivs både en särskild identitet och laddning (Hughes Tidlund 2021), något som blev uppenbart under våra fältarbeten i Boden och på Gotland. Kultur- arvfieringen framhäver dessa områdets strategiska utsatthet; här stod statens kontroll över territoriet på spel. Gränsmarkeringar, försvars- anläggningar och fortifikationer som skulle hejda fienden tillkännager statens i våld grundade kontroll över territoriet, men signalerar samti- digt hotfullhet och fara. Känslan av spänning och hot kan fortfarande idag åkallas och upplevas dröja kvar i bunkrar och militära installationer.

Området runt Boden kallades länge för ”läset i norr”, och längre österut fanns under kalla kriget den så kallade Kalixlinjen. Språkbilder- na läs respektive linje åskådliggör att här skulle fienden fysiskt hejdas från att ta sig in på svenskt territorium. Fästningens fem bergfort som anlades i början av 1900-talet, och mängden fortifikationer och värn i landskapet, gör att den historiska närheten till en tänkt fiende än idag blir påtaglig, som vi påpekade i ett tidigare kapitel. Att bergforten i realiteten hade kunnat stänga fienden ute är långt ifrån säkert, och fle-

ra militärhistoriker avvisar tanken (Cronenberg 1990; Ericsson 1990). Byggandet av Bodens fästning bars fram av det tidiga 1900-talets ekonomiska uppsving liksom av konservativa nationalistiska strömningar inklusive norskfientlighet och rysskräck, hävdar till exempel Arvid Cronenberg (1990) och menar att idén att fästningen skulle kunna försvara Sveriges gränser norrut bäst förstås som metafor eller fiktion.

Vid visningen av Rödbergsfortet (15/5 2019) påpekade vår guide att fienden historiskt funnits nära. Idén var alltid att skjuta på ryssarna, eller kosackerna, som guiden också sa, och hänvisade till uträkningar om hur många fiendesoldater som skulle komma och vilken väg de skulle ta. Förutom fortets kanoner, vilka som mest hade en räckvidd på ett tiotal kilometer, fick vi höra att det fanns hagelgevär att använda om fienden skulle ta sig ända till vallgravarna runt fortets kärna. I minnesskapandet betonades fortets och de svenska soldaternas våldskapacitet och tålgighet, liksom skjutteknikens tillförlitlighet. Utanför stridsledningsrummet stod alltid två beväpnade vakter, berättade guiden, och där inne beräknades skjutbanor manuellt med hjälp av kartor och gradskivor. Vår branta klättring från ammunitionsförrådet upp till laddningsrummet ackompanjerades av ett ljudband som manade: ”Ladda grabbar! Ladda grabbar!”

Bodens fästning var i bruk under större delen av 1900-talet, och i minnesskapandet glider de historiska perioderna i och ur varandra, något som diskuterades tidigare. Under fältarbetet fick vi också en visning (15/5 2019) av Kalixlinjens museum och Kamlunge batteri, som ligger öster om Boden. Kalixlinjen, som kallades Sveriges front mot Sovjetunionen, var inte en regelrätt befästningslinje, utan bestod under kalla kriget av ett större område med 2 800 befästningar och en mängd skyddsrum. Här fanns batterier som kunde motstå både napalm och atombomber, liksom den så kallade sommarstugekanonen där stridsvagnstorn gömdes undan i små faluröda stugor i väntan på invasionen (Ekman 2015). Flera av batterierna är bevarade, om än inte kulturminnesmärkta, och i terrängen återfinns otaliga värn och stridsvagnshinder. Ägaren till Viltfarmen och Kalixlinjens museum tog oss med på en biltur och pekade ut de spår av kalla krigets militära beskydd som fortfarande präglar landskapet. I hans berättelse var bergen vi såg och broarna vi åkte över kalla kriget-fortifikationer, och han talade om vikten av att bevara även detta militära arv, inte bara de stora bergforten.

Kamlunge batteri är ett av Viltfarmens utflyktsmål, där besökare erbjuds att övernatta i minimala fönsterlösa utrymmen under batteriets kanoner, sova i en militär våningssäng av metall med nätbotten och dricka öl vid den bardisk som byggts upp under marken. Vi blev visade omgivningarna och fick information om kanonernas kaliber och räckvidd och att alla befästningar under jord hade två utgångar. Om fienden intog batteriet skulle soldaterna kunna fly till de ståvärn som fortfarande finns kvar i skogen runtomkring.

På samma sätt som kartor kan frammana geopolitiska spänningar uttrycker fasta fortifikationer idéer om på vilken plats hoten och fienden finns (jfr Denman 2020). Kalla krigets svenska stridsvagnshinder, höga vallar och förberedelser för att spränga broar var inte bara sätt att skydda territoriet och hejda en inkräktare, utan indikerade också att och från vilket håll fienden skulle komma. Att området runt Boden på grund av sin geografiska placering var särskilt utsatt för en invasion eller annan fientlig attack utgör ledmotivet i den kulturarvifiering som vi mötte vid Rödbergsfortet och i Kamlunge. Fortets motståndskraft, soldaternas våldskapacitet och antalet fortifikationer bekräftar den förgivettagna utgångspunkten att en fiende skulle eller ville invadera svenskt territorium österifrån. På sin hemsida har Försvarsmakten bilder med rader av så kallade draktänder i blandskog och påpekar att idag är Kalixlinjen ett svårflyttat kulturminne. Myndigheten konstaterar att "[m]er än ett kvarts sekel har gått sedan Sovjetunionens upplösning. Men minnena av en geopolitisk hotbild och långt gången försvarsvilja ligger kvar. Här några av den mycket stora mängd hinder i naturen som under årens lopp blivit en del av landskapet."²² De historiska ansträngningarna att beskydda territoriet framställs på så sätt som en del av dagens territorium. Att idag beskydda territoriet innefattar också att beskydda det egna historiska beskyddet, liksom dess utpekande av varifrån fienden tänktes komma.

Framställningar av gränsområdets utsatthet underbygger också en berättelse om en stark och våldskapabel svensk militär maskulinitet, centrerad runt oräddhet, uthållighet och fysisk styrka. Att rurala och perifera geografiska områden associeras med specifika typer av "frontier masculinity" framhålls av forskare som studerat sociala normer och identiteter i till exempel gruvdistrikt och inom oljeindustrin. Våldskapacitet och kroppsstyrka premieras och knyts till symboler för gräns-

områden som den romantiserade cowboyhjälten eller jägaren som känner sina marker (Carrington, McIntosh och Scott 2010; Miller 2004). Gränsområdenas geografi, och särskilt nordliga eller arktiska områden, understödjer framställningar av en fysiskt stark och tålig maskulinitet med förmågan att behärska naturen (Foxall 2013). Gränssonernas associering med fysiska påfrestningar skänker detta slags maskulinitet trovärdighet. Minnesskapandet runt Boden framställer, som vi har sett, territoriet som historiskt utsatt för ett militärt hot från en angripare. Utsattheten lägger fast behovet av en våldskapabel militär maskulinitet. Den generella sammankoppling som finns mellan maskulinitet, våld och fysisk styrka är en förutsättning för det sätt på vilket genusnormer förmår understryka territoriets utsatthet.

Våld, njutning och minnen av militära erfarenheter

Föreställningen att en invasion österifrån skulle ske antingen i norr, via Finland, eller över Östersjön från flottbaser i Polen och Baltikum präglade Sveriges militära försvarsstrategi under kalla kriget. I detta scenario pekades Gotland ut som ett av de områden där utländska trupper först skulle ta sig i land. Det är därför inte förvånande att säkerhetspolitisk utsatthet och hotet österifrån spelar en framträdande roll i kulturarvifieringen vid Bungenäs. Mer förvånande är möjligen hur områdets historiskt utsatta position lånar sig till kulturarvsuttryck som accentuerar lyx, exklusivitet och estetisk medvetenhet. De nytilkomna fritidshusen kännetecknas till exempel av ett påtagligt stramt och militärt inspirerat formspråk. Genom att de rumsligt kommunicerar med bunkrar och värn, eller infogas i resterna av militära byggnader, formas en fysisk miljö som speglar dåtidens geopolitiska sammanhang. Användningen av kalla krigets lämningar återskapar ett svenskt territorium som var utsatt och i behov av militärt beskydd, vilket i sin tur laddar platsen på ett särskilt sätt.

Som redan beskrivits är värdet av att bevara de materiella lämningarna efter försvarsmakten något som genomsyrar föreskrifterna som reglerar exploateringen av Bungenäs och bestämmer vilka byggnader och spår i naturen som måste skyddas och på vilket sätt. Huvudambitionen är att ”ta tillvara på den militära historiken genom att omvandla befint-

liga bunkrar till ett attraktivt boende” (Region Gotland 2012a: 2). Detaljplanen innefattar ett särskilt gestaltningsprogram som syftar till att ”behålla det unika lugnet och stillheten” (Region Gotland 2012b: 5). Vi läser dessa dokument utifrån perspektivet att de anger hur kalla kriget ska återges formmässigt och materiellt, men även estetiskt och sinnligt, till exempel genom husens fria siktlinjer över havet eller det kurbad som planeras. I gestaltningsprogrammet sägs att ett huvudtema ska vara anpassning till ”naturens och markens förutsättningar, kalkindustrins lämnningar samt av hur försvaret dolt sina anläggningar från stranden”, där anläggningarna skulle vara svåra att upptäcka men ändå ha fri siktlinje över havet (Region Gotland 2012b: 6). Den svenska försvarsmaktens bevakning österut och det militära behovet att se utan att bli sedd ska stå i centrum för hur försvarsinstallationerna bevaras och används.

Gestaltningsprogrammet är mycket ambitiöst och detaljerat. Här anges vad som är tillåtet i termer av byggnad, typ av tak och taklutning, färgval, staket eller murar och trädgårdsodling för olika delar av halvön. Generellt gäller att befintliga byggnadsfundament, bunkrar och underjordiska anläggningar inte får förstöras eller täckas över ytterligare, att nya vägar ska ha samma karaktär som de befintliga, att inga gräsmattor får anläggas och att främmande växter eller matjord inte får tillföras platsen. Som vi tidigare påpekat får fastighetsgränser inte markeras med staket eller på annat sätt och rabatter ska inte förekomma, men på några tomter tillåts en mindre odlingsbädd i närheten av huset. Även byggnadernas utformning på olika delar av området regleras. Fasader bör till exempel utföras i obehandlad betong, obehandlad träpanel som blir naturligt grå eller cortenstål, som snabbt får en rostig yta (Region Gotland 2012b).

De fysiska spåren av militärens verksamhet och den karga vegetationen, de vidsträckta stenstränderna och kalkbrottets djupa ärr märker ut Bungenäs som präglad av en historia av säkerhetspolitiska hot, våld, och aggressiva ingrepp i landskapet, samtidigt som miljön också kan uppfattas som storslaget vacker med de öppna vyerna över havet. När vi promenerade runt på området fann vi skyttevärn, skjutvallar och övertäckta bunkrar (27/8 2020). På stranden låg patronhylsor och rostiga plåt- och motordelar som såg ut att ha skjutits sönder. De materiella spåren av militärens verksamhet formar upplevelsen av platsen.

Containmentarkitektonisk fritidshusbebyggelse på Bungenäs, som inspirerats av kalla krigets säkerhetspolitiska doktriner: rätta linjer, tydliga kontraster och intakta ytor. Här exemplifierat av Savannen 12, Skälsö arkitekter, 2016.

Flera av nybyggnationerna vid Bungenäs refererar i sina formuttryck till kalla krigets säkerhetspolitiska föreställningsvärld. Förutom att byggnaderna ska vara osynliga för en angripare betonar arkitekturen gränser, kontraster och obrutna ytor. Under fältarbetet fascinerades vi av arkitekturen och noterade väggar helt utan ljusinsläpp, eller där fönstren placerats bakom metallnät eller galler. Flera hus liknar utkiksvärn, rektangulära och med nedsänkta uteplatser. Speglandes västvärldens ambition att geografiskt innesluta kommunismen, för att på så sätt hin-

dra dess spridning, skulle formuttrycken kunna karaktäriseras som ett slags "containment"-arkitektur. Det är en arkitektur som gör periodens hotbild, med skarpa och sammanfallande geografiska och ideologiska gränser, möjlig att erfara och uppskatta estetiskt idag. Kalla krigets potential att ge njutning åskådliggörs än tydligare i projekteringen av ett kurbad, tänkt att placeras längst ut på en udde, nära strandlinjen, och i anslutning till de "djupa fåror efter övning med bandvagnar samt bombkrattar efter målskjutning och sprängningar" (Region Gotland 2012b: 85) som utmärker området. Kurbadets attraktion kopplas alltså till spåren i landskapet av militärt våld och erbjuder enligt formuleringarna i planen en "renodling av badets yttersta principer" genom den "rena och starka upplevelsen av den karga naturen på den sargade och sönderskjutna udden samt möjligheten till bad och rening". Även kalla krigets fokus på gränshållande och uttalade geopolitiska motsättningar transformerar till något sensuellt. Skarpa kontraster ska genomsyra baden och ge njutning: "kallt och varm, mörkt och ljust, slutet och öppet". (Region Gotland 2012b: 86)

När gestaltningsprogrammet anger att lämningar av militärens verksamhet ska finnas kvar och att inga befintliga bunkrar eller värn får täckas över, är det spåren av en manlig erfarenhetsvärld som bevaras och möjliggör njutning. De materialiteter som värnas härrör från värnpliktsarmén och svenska mäns historiska uppgift att beskydda nationen. Som vi tidigare påpekat är tanken i feministisk teori att den maskulina beskyddslogiken förutsätter en feminint kodad hemmafront (Young 2003). Men vi såg inga uttryck för en kvinnlig hem- och familjesfär i Bungenäs. Tvärtom utestänger reglerna sådant som antyder familjeliv och sommarsemestrar. Varken gräsmattor, blomrabatter eller färgglada markiser får finnas och inte heller parasoll, överdådiga utomhusbelysningar eller torkvindor i plast (*Designmanual Bungenäs* 2014: 49; Region Gotland 2012b). En boende menade att den hårda regleringen av sådant som utemöbler och belysning visserligen kan tas med en nypa salt, men att reglerna ändå följs (intervju 30/9 2020). Vid vårt besök såg vi hur färgglada plastleksaker var undanstoppade i en militärgrön förvaringslåda av trä.

En tolkning är att frånvaron av sådant som associeras med kvinnor och familjen förstärker områdets associering med en militär beskyddar-

maskulinitet, i linje med detaljplanens programförklaring att exploateringen ska ta tillvara den militära historiken. Särskilt påfallande är hur formuttrycken liksom bunkerarkitekturen bygger vidare på kopplingen mellan maskulinitet och beskyddet av territoriet. Beskyddarmaskuliniteten anknuter till kalla krigets svenska värnpliktssoldat som hade till uppgift att tillsammans med andra svenska män försvara territoriet mot inkräktare. Eftersom beskyddarmaskuliniteten grundas i att territoriet behöver manligt beskydd för att vara säkert och tryggt kan den ses som territorieproducerande, det vill säga som delaktig i skapandet av den plats som ska beskyddas.

Exploateringen av Bungenäs visar hur kalla krigets militära våldskapacitet och kontrollen över territoriet möjliggör estetisk och sinnlig njutning. Ett exempel är hur kalla krigets fria siktlinjer transformeras till strålände havsutsikter när fritidshusen förläggs i anslutning till befintliga bunkrar och värn (Region Gotland 2012b: 43). Det militära hotet österifrån införlivas i utsikten. Ett annat exempel är den internationellt uppmärksammade lyxrenoveringen och readapteringen av Bunker 104, ett tidigare pjäsvärn för en dubbel Bofors kustartillerikanon som sträckte sig tre våningar nedåt under mark. En långt dragen kalla kriget-estetik präglar boendet med bland annat betongväggar och en jacuzzi som infogats i utrymmet där kanonen tidigare var placerad. En sådan användning av militära lämningar gör våld och kontroll över territoriet njutbart (Åse och Wendt 2021). När soldaters inverkan på naturen bevaras i form av granatkratrar eller bandspår från stridsfordon uppgår det militära våldet i de karga och vilda omgivningarna. Militärhistorien görs till del av upplevelsen av naturens skönhet.

Betong och berg

I det följande riktar vi in oss på kalla krigets materialitet, det vill säga de konkreta stoff som i kulturarvet får ge form åt och representera kalla krigets rumslighet. Ett exempel på ett material med alldeles särskild kalla kriget-laddning är betong. Som arkitekturhistorikern Adrian Forty (2012) visat har betong en mängd konnotationer. Betong förmedlar till exempel modernitet genom sin koppling till den moderna arkitekturen och står här för det funktionella, industriella, ändamålsenliga och

robusta. Samma konnotationer återkommer i förbindelse med betongens betydelse i relation till kalla kriget.

Inte minst framträdde detta i de bunkrar och installationer som vi iakttog på Bungenäs, där betong ibland fick en närmast fetischartad karaktär, särskilt i relation till mer radikala ombyggnationer av bunkrar. Arkitekten till Bunker 104, eller Byggnad 104 som den ursprungliga militära benämningen var, framhöll till exempel i designtidskriften *Wallpaper* att beställarens fascination för områdets kulturarv styrte projekteringsarbetet, och att man därför inte velat "cover up or conceal any clues to the bunker's former use" (van Dinther 2016). Bilderna i *Wallpaper* visar fram väggarnas råa betongytor, vilka enligt texten bidrog till husets "Cold War aesthetic". Att ytorna lämnats obehandlade var dock en illusion. När vi under ett av våra fältarbeten promenerade på området hittade vi betonghåltagningsrester i slänten nedanför byggnaden med den ursprungliga blekgröna bemålningen. Det innebär att den interiöra målade ytan som ursprungligen fanns i själva verket avlägsnades för att med hjälp av betong skapa en illusion av äkthet.

Betong har ofta använts som symbol och sinnebild för kalla kriget, med förmåga att både peka ut vad som är kalla kriget och ringa in dess betydelse genom att mana fram en viss kalla kriget-känsla. Ett exempel är skyddsruminstallationen på Arsenalen, som vi beskrev i kapitlet om tid, där en underjordisk betongbunker i putsat trä byggts i ett försök att fånga en kalla krigets essens, se nästa uppslag. Personalen som konstruerat installationen berättade att "kalla kriget var ju betong" (26/9 2019). När vi intervjuade Gotlands stadsarkitekt och länsantikvarie (19/2 2019) hävdade de att det "inte finns så mycket kalla kriget" på ön, förutom att det "finns lite betongytor kvar".

I den ruinromantiskt präglade fascination för kalla krigets lämningar som vi stötte på i bunkerologsammanhangen signalerar betong beständighet. En reflektion vi gör är att det i dessa sammanhang är betongens faktiska egenskap att orubbad stå kvar som är den centrala tillgången. Även om en betongstruktur övergivits, står den kvar där den lämnats. Som Forty (2012) påpekar är betong inte ett entydigt material, utan präglas av dubbelhet – den pekar både mot det moderna, rationella och framåtsyftande och det primitiva, råa och arkaiska. Detta har vi sett i den materialisering av kalla krigets territorium som handlar om

konstellationen betong, urberg, bergrum. Betong delar bergets egenskaper att vara robust, oinsmickrande och pålitligt och kan därtill fås att visuellt likna berg. Restaureringsarkitekten Erik Lundberg utvecklade under 1930-talet en betonggjutningsteknik för att skapa björnberget på Skansen, ett konstruerat idealsvenskt naturlandskap. Samma teknik har senare kommit att användas av det svenska försvaret i byggandet av kustvärn och bunkrar (Alton 1975).

I vårt material har den berghärmande betongen framför allt återkommit på tidigare artilleripositioner. Ett exempel är Batteri Arholma, det kustartilleribatteri som vi beskrev i kapitel fyra. Genom betongen fås anläggningen att smälta samman både med en fysisk och en mental geografi. Betongen bidrar till intrycket av att den i berget konstruerade anläggningen helt och fullt är berg. Det finns också berghärmande huvar av plast över kanonerna och fjärrspaningsutrustningen. Både personalen och ägaren beskrev anläggningen framför allt som ”berget”. Berget drar besökare (intervju 30/6 2020), man är inne i berget, man känner för berget (intervju 1/7 2020). Att vara i det delvis genom betong skapade berget framställs som en alldeles särskild upplevelse, både idag och i det förflutna.

Nationsberg och urberg

Genom berget – och i överförd betydelse betongen – återberättas också ett tema som handlar om oberoende, autonomi och självförsörjning. Under visningen av Arholmas bergrumsanläggning (30/6 2020) återgavs hur det inne i berget fanns en egen elverkscentral och reparationsverkstad för vapnen. Guiden berättade att det gick att stänga gastäta och kärnvapenstötvtågssäkra portar och åstadkomma en total inneslutning. Här fanns egen sjukstuga, men också möjlighet att ta hand om kroppar till avlidna. Det utsatta läget som framskjutet i försvarslinjen gjorde det enligt guiden viktigt att kunna klara sig även som avskurna en längre tid, upp till en månad. Inne i berget gestaltades konkret och på plats den ofta traderade berättelsen om Sveriges kapacitet och nationella oberoende. Berget träder fram som en miniatyr av nationen och det nationella territoriet.

Som vi visat i tidigare kapitel så har berg, både det konkreta berget

Bunkerinstallation på Arsenalen, Strängnäs. Den nybyggda bunkern ska ge intryck av att vara gjord av skyddande betong.

och det metaforiska urberget, en särskild signifikans i kalla krigets kulturarv och länkas samman med ett slags nationell urhistoria och djupidentitet. Utsagan att i ”graniten i berget fanns det som skulle göra landet oknäckbart” från tv-dokumentären *Skymningsläge – Sverige under kalla kriget* (2016) är ett exempel på att låta berget stå som garant för den svenska tryggheten. I den uppbyggda kalla kriget-bunkern på Arsenalen sammanfaller betongen och berget under rubriken ”Underjorden”:

I Sverige har vi levt av berget sen urminnes tider. [...] Under kalla kriget skulle även berget komma att skydda oss. Runt om i hela Sverige sattes de mest märkliga byggprojekt i gång. Från norr till söder urholkades bergen. Allt från små skyddsrum för några enstaka personer till ledningscentraler och gigantiska örlogsbaser sprängdes in i den svenska graniten. I berget sökte vi trygghet och skydd, det skydd som skulle göra att vi överlevde ett kommande tredje världskrig [...]

Kopplingen mellan förment nationell karaktär och urberg är i sig inget nytt eller unikt för kalla kriget eller Sverige. Konsthistorikern Sixten Ringbom (1987) spårar exempelvis de samtidiga användningarna av urberg som nationskaraktäriserande material också i andra nordiska länder och även i Tyskland under det tidiga 1900-talet. Bergets, och dess ställföreträdare betongens, centrala position i kalla kriget-kulturarvifieringarna kan alltså ses som en särskild variant av en sedan länge etablerad trop. Här sker en rad överlagringar där betongen blir berg, berget blir natur och naturens urberg blir Sverige.

I det imaginära bergrummet på Arsenalen, konstruerat av trä för att likna betong som i sin tur för tankarna till urberget, visades som vi tidigare berättat en nyproducerad utställningsfilm med namnet *Bergrummet*. Utöver att fungera som en instans av det vi kallar fantasmtid så är filmen en förtätad framställning av bergets betydelse, där flera av de tidigare redovisade komponenterna sätts samman. Berättarrösten adresserar ett från början skrämt medborgarsubjekt – ”jag vet att du är rädd” – som senare i filmen får trygghet av ett ospecificerat, generellt berg. I berget ”är det tryggt” säger rösten: ”Här inne finns allt du behöver. Mat, vatten, värme. Allt det där som gör att du kommer att överleva.” I utbyte mot denna trygghet måste medborgaren göra sin del, nämligen försvara berget. Detta kräver att subjektet glömmer alla andra, kort sagt samhället runt omkring, som kommer att vara borta när man kommer ut. Men, som rösten säger, ”dom är inte viktiga nu”, samtidigt som radarsvepet och territoriekonturer dyker upp i bild. Territoriet övertrumfar alltså samhällsgemenskapen. Medborgaren finns kvar och därmed berget som tryggt medborgaren, berget som i sin tur är essensen av territoriet.

Betydelsen av själva berget har också avspeglats i byggnadsmin-

nesförklaringarna av Bodens fästning och Batteri Arholma, och även det statliga stödet till Aerozeum, som förmedlas av SMHA, tar fasta på bergrummet.²³ I minnesskapandet som vi tagit del av har Sverige och svenskarna lyfts fram som en bergbearbetande, bergbeskyddad och bergbeskyddande folkgemenskap. Berget har, som vi såg i kapitlet om kalla krigets tid, "prövat oss", och just därför förmodas svensken ha utvecklat särskilda kunskaper och förmågor.

Vid besöket på Kalixlinjens museum (15/5 2019) blev vi också visade några militära anläggningar i närheten. När vår guide berättade om landskapet framtonade en bild där varje berg verkade befast med fort och bunkrar, något han antydde att han visste men som vi inte kunde se. Han nämnde också att han kände till hemliga järnvägar in i berget, som svenska kärnvapen skulle ha kunnat lastas av ifrån. Samma mönster med ett militärt landskap perforerat av bergrum återkommer på Försvarsmaktens hemsida under det historiska temat Kalixlinjen: "Man byggde skyddsrum i alla storlekar, från tremansskyddsrum till 48-mans, och de var utspridda hela vägen mellan Torne och Kalix älvdalar."²⁴

Bilden av att hela territoriet, hela det nationella rummet, under kalla kriget fylldes av underjordiska rum, "från norr till söder urholkades bergen" som det anfördes på Arsenalen, har alltså varit legio i vårt material. Idén om det fullständigt fortifierade svenska landskapet blir i sig en form av territorialiserande. Bunkrarna och befästningarna *gör* i konkret mening territoriet, då de i och genom kulturarvifieringarna ännu finns där, kanske osynliga för ett otränat eller okunnigt öga, men alltjämt vilande. På så sätt kan territoriet också komma att uppfattas som historiskt evigt.

Naturlandskap, beskyddslandskap

Urberget har alltså en särställning i den imaginära territoriella geografin. Men inte bara den. Även andra naturlandskap som hav, karg skärgård, djup skog och fjäll har som vi sett i föregående kapitel fungerat som fond för det svenska (jfr Ehn, Frykman och Löfgren 1993). Landskapet som både det som skyddar och ska beskyddas återkommer i en serie av filmer med den övergripande titeln *Kalla krigets hemligheter* som Sveriges militärhistoriska arv publicerade under 2018 på sin Youtubekanal.

Filmerna sändes senare på SVT 2020 och ligger i skrivande stund på SVT Play. Serien handlar om det svenska försvaret under kalla kriget. Avsnitt två med titeln "Mer än bara mönster" berättar om svenska uniformer och kamouflage och inleds med orden: "Den är som en flagga, där någon har tänkt på allt. En blandning av skog, hav, jord och aska, i vacker fyrfärg. Men hur gör man, och hur har man egentligen historiskt gått till väga för att utveckla en nationell symbol?" Utgångspunkten är M90-uniformssystemet som introducerades under slutet av kalla kriget och vars mönstring utgjordes av en nedskalning av det kamouflage som initialt användes på stridsflygplanet Viggen och andra stridsfordon. Denna uniforms utseende ställs i kontrast mot det tidiga 1900-talets uniform. I den uttrycktes militär tillhörighet och nationsgemenskap genom symboler, som till exempel den traditionella trekantiga karolinerhatten. Den senare kamouflageuniformen blir istället, som det uttrycks i programmet, till en symbol genom att likna det landskap som ska försvaras.

I detta sätt att berätta fås den nya uniformen att signalera ett värde som överskrider traditionen. Uniformens symbolspråk ansluter till en idé om en evig nation som realiseras genom hänvisningen till landskapet, vilket betyder att territoriet slår ut en äldre etablerad militär sedvänja. Värt att notera är att askan, alltså en metafor för krigets förödelse, görs till en del av nationssymbolen.

Kamouflagemönstret blir det ikoniska tecknet för territoriet som skyddar den svenska befolkningen. Soldaten beskyddar med andra ord territoriet genom att iklä sig territoriet. Distinktionen mellan beskyddaren och det beskyddade kollapsar. Iklädd territoriet blir beskyddaren det beskyddade, men också omvänt: det beskyddade blir beskyddaren. Trots de radikala förändringarna i försvarsstrategi under tiden efter kalla kriget har samma tankefigur dykt upp i det svenska försvarets material också i vår samtid. I en annonskampanj (6/6 2021) ackompanjeras en bild där soldater smälter in i naturen bland mossbeklädda stenblock av texten "Bli en del av något". Genom den dubbeltydiga formuleringen aktiveras tankefiguren att iklä sig det som ska försvaras.

A photograph of two soldiers in a forest. They are wearing dark uniforms and are covered in green moss and ferns, blending into the environment. The soldier on the left is looking directly at the camera, while the one on the right is looking slightly to the side. The background is a dense forest with moss-covered rocks and trees.

BLI EN DEL AV NÅGOT.

Se vad du kan göra på
forsvarsmakten.se/vadskadugora

Soldaternas uniformer låter dem uppgå i territoriet. Reklamkampanj för
Försvarsmakten juni 2021.

Transcendent territorium

I det här kapitlet har vi lyft fram representationer av rumslighet som betydelsefulla inslag på kulturarvsplatserna och belyst vilka platser och materialiteter som särskilt starkt associeras med kalla kriget. En generell reflektion vi gör är att i minnesskapandet produceras territoriet, och statens kontroll över territoriet, som något oföränderligt och konstant, nästan ahistoriskt. Det betyder att Sverige – oberoende av samhällsutvecklingen och politiska förändringar – träder fram som *samma* idag som under kalla kriget, något som främjar de tidskollapser som beskrivits tidigare.

Utifrån perspektivet att minnesskapande och kulturarvsgörande alltid också avspeglar dagens maktrelationer och identiteter, och tillskriver dessa en historisk grund, menar vi att representationerna av kalla krigets territorium även har inflytande på hur det blir möjligt att förstå och relatera till nutida politiska sammanhang, och vad som kan uppfattas som möjliga val och strategier för att skapa trygghet och säkerhet. Mot denna bakgrund utvecklar vi i det följande två principiella diskussioner där den första berör fiendebilder och könade beskyddslogiker, medan den andra belyser vilka konsekvenser territorieproducerandet har för hur nationell tillhörighet och inkludering skapas.

I kulturarvsuttrycken påbjuder territoriets utsatthet genusideal och särskilda maskuliniteter, exempelvis den våldskapabla maskulinitet som associeras med gränsområden och som vi diskuterade tidigare i kapitlet. Framställningarna av kalla krigets beskyddarvåld och svenska mäns skyldighet under perioden att utbildas i och vara beredda att utöva sådant våld påtalar knappast alls beskyddarvåldets könade premiss: att det var *männens* uppgift att beskydda territoriet. Genom att våldets historiska koppling till maskulinitet förblir utsagd bidrar minnesskapandet till att representera territoriell kontroll som något som per automatik var kopplat till maskulinitet, med implikationen att så måste det också vara.

Särskilt i områden som ramas in som gränspositioner, som Boden och Bungenäs, framställs lösningen på territoriets utsatthet bestå i kombinationen maskulinitet och våldskapacitet. En stark beskyddare blir ett självklart och nödvändigt svar på territoriets utsatthet. En anledning till

att denna betoning på svensk våldskapacitet blir möjlig och inte skaver mot självförståelsen som fredlig nation är att kulturarvsuttrycken framhäver beskyddarvåld. Detta är särskilt tydligt i Bungenäs där det svenska historiska beskyddarvåldet estetiseras och blir möjligt att njuta av. Faktiskt utövat militärt våld, med död och lemlästning som följd, vore mer problematiskt att kulturarvifiera i form av en jacuzzi. Den lyxbetonade användningen av de militära lämningarna återskapar idén om svenskt våld som icke-aggressivt och historiskt obesudlat, samtidigt som sådana kulturarvsuttryck bygger på att våld kan rena och ge njutning.

Enligt den könade beskyddslogiken associeras maskulinitet med nationens beskydd medan femininitet och kvinnor associeras med det som ska beskyddas, den civila hemmafronten. Trots att vi i detta kapitel fokuserat på territoriet ser vi väldigt få kulturarvsuttryck som belyser det nationella hemmet, hemmafronten eller skyddsvärda kvinnor och barn. Visserligen frammanas territoriet återkommande som utsatt och i behov av beskydd, men det är oftare en vit yta eller en frånvaro än en markerad hemmafront eller privat och feminiserad sfär. Undantaget är Försvarmuseum Linköping där beskyddslogikens könade aspekter uttrycks genom hemmafronten (hemmiljöerna), som beskyddas både av svensk ingenjörskonst (flygplanen) och av män som offrar livet för nationen (vilket symboliseras av utställningen om DC 3-an).

Avsaknaden i kalla krigets minnesskapande av framställningar av nationella hem, familjer och inte minst kvinnokroppen som symbol för den skyddsvärda nationen har förvånat oss. I feministisk forskning och teori lyfts ofta fram hur den reproduktiva sfären, hemmet och ytterst den födande kvinnokroppen är det som binder samman nationens tid med dess territorium, den plats eller jord där släkten följer på släkten (McClintock 1995; Pettman 1996). Men i minnesskapandet feminiseras det skyddsvärda territoriet i mycket liten utsträckning, medan beskyddarvåldet framträder som förgivettaget maskulint. Det finns flera sätt att förstå detta. En möjlig tolkning är att eftersom genus skapas dikotomt och relationellt så förutsätter maskulint beskydd en feminiserad hemmafront. Uppdelningen mellan militärt och civilt tolkas då som en uppdelning som speglar och förstärker en binär könsordning. Kopplingen mellan maskulinitet, våld och militärt beskydd inbegriper därigenom en feminin, icke-våldsam och skyddsbehövande civil sfär (Sjöberg och Peet 2011).

Vi vill också lyfta fram en annan tolkning, som utgår ifrån att den svenska historien av värnplikt inte uteslöt utan idémässigt snarare infogade hemmafronten i det militära. Som statsvetaren Annica Kronsell (2012) påpekat gjorde ju den allmänna värnplikten att i princip alla män hade militära erfarenheter och våldskompetens som de förde ut till vänner och familj i civilsamhället. I ljuset av detta kan kalla krigets omfattande militarisering – i linje med idén om ett totalförsvar – ses som en process som suddade ut gränser mellan militärt och civilt. Förklaringen till avsaknaden av hemmafront kan då kopplas samman med att denna historiskt inte särskildes från beskyddarvåldet. Samtidigt ser vi, framför allt i Bungenäs, kulturarvsuttryck som aktivt tränger undan fenomen och formuttryck som associeras med femininitet och hemmafrontsliv. Denna ängsliga maskulinitet – rädd att feminiseras – tolkar vi som ett uttryck för den genusambivalens som präglade den neutrala säkerhetspolitiska positionen och det avsvärande av offensivt våld som ingick i denna. Den neutrale soldaten skulle ju inte ta initiativ utan istället förbli passiv och receptiv i väntan på en aggression från öst, en position som hotade att feminisera det militära subjektet.

Ett tydligt resultat av vår studie är att kulturarvifieringarna betonar en ovillkorligt maskuliniserad militär sfär. Beskyddarmaskuliniteten tillskrivs en direkt relation till territoriet som inte går via hemmafronten, den nationella reproduktiva familjen, och som inte bygger på att kvinnor och barn presenteras som sårbara och i behov av manligt beskydd. Inte heller har vi mött sexualiserade framställningar av nationen som en kvinnokropp, som behöver skyddas mot fiendens intrång. Istället för att en hemmafront frammanats så har en enkönad reproduktionssfär trätt fram i vilken det fysiska landskapet tagit hemmafrontens plats. Nationens fortlevnad, liksom tillhörighet till nationen, etableras därmed inte främst genom beskyddet av hemmafronten och den heterosexuella reproduktionen eller blodsbanden, vilket nativismen utgår ifrån. Här är det snarare den geografiska platsen och det maskulina beskyddet av den som borgar för nationens fortsatta existens. Primärt är det alltså landskapet, och inte kvinnorna och barnen, som behöver beskydd. I förlängningen innebär det att kvinnor inte tänks ha någon egen direkt relation vare sig till nationen eller till beskyddet av den.

Sammantaget har vi sett att det territoriella och dess ställföreträdande

materialiteter träder fram som starkt betydelsebärande i kulturarvsskapandet. Territorialiseringen sker genom de ansträngningar som riktas mot att skydda berget som kvintessensen – bokstavligt och bildligt – av territoriet. Det framstår som att territoriet är berget som skyddar det nationella vi-et, även när vi-et skyddar berget. Detta bergterritorium tillskrivs transcendens när, som i filmen på Arsenalen, berget blir kvar trots att allt annat är borta. Bergets transcendens överförs även till det nationella kollektivet när ”vi”, paradoxalt nog med tanke på att världen tänks ha gått under, återvänder och stiger ut ur det skyddande berget.

Kulturarvifieringen berättar om beskyddet av ett ursprungligt och orört territorium genom en rad sammanlänkningar, ekvivaleringar och överlagringar. För att tydliggöra tanken återvänder vi till den stridsledningsinstallation på Flygvapenmuseum som beskrevs i inledningen av kapitlet. Här finns många av de komponenter som används och återkommer i minnesskapandet om kalla kriget: modern teknik, datorer, radarmaster och incidentberedskap samt mötet med och bekämpandet av en fantasmatisk fiende. Förutom radarskärmar, kartprojektioner och radiokommunikationen visas också en film på en skärm. Det är filmen *Horisont* (1964) som producerades av flygvapnet för att beskriva just det system med radarövervakning, stridsledning och stridsflyg som iscensätts i museirummet. I filmen är stridsledningscentralen, som finns nere i berget, försvarssystemets hjärta. Ett särskilt förtäta förlopp är när ett mänskligt öga, uppspärat och i extrem närbild, uppgår i en radarskärm. Samma bildmaterial har återanvänts i filmen *Stril i luftförsvaret* (1983). Här inleds filmen med radarögat och en mansröst som säger: ”Ett vak-samt öga. Ett öga vi måste lita på. Dit ögat inte når tar radarn vid.” Där-efter kopplas återigen till berget, ur vilket vecklar ut sig en radarmast som en gigantisk växt sprungen ur jorden – luckor med granar på viks undan och jätteradarväxten reser sig.²⁵

Vår tolkning är att scenen med radarväxten frammanar vad vi vill kalla ett bio-geologiskt ur-landskap, där biologiska processer och geologi sammansmälter, som ett ”vi” beskyddar och som samtidigt beskyddar vi-et. Lämningarna av detta bio-geologiska beskydd sedimenteras i sin tur in i samma urlandskap, som i naturens eviga kretslopp – på ungefär samma sätt som när Försvarsmakten i sin egen historieskrivning berättar om hur fortifikationer och stridsvagnshinder i naturen blivit del

av landskapet. När historiskt militärt beskydd, och militär verksamhet generellt, på så sätt etableras som natur eller biologi – tänk jätteradarväxten – kringskärs det politiska handlingsutrymmet. Möjligheterna att agera politiskt på tvärs mot det naturliga eller biologin är då inte bara små, utan kan också framstå som oönskade. Kulturarvets territorieproduktion möjliggör därmed en bortprioritering av en politiskt grundad gemenskap och av de samtal och meningsmotsättningar som blir möjliga inom en sådan ram, och som ofta ses som en väsentlig del av en demokrati.

Föreställningen om den beskyddande bio-geologiska entiteten stärks också av att inte heller fienden uppfattas som en politisk aktör med agens eller ideologiskt uppsåt. Avsaknaden av en sådan antagonist betyder att även det nationella vi-et avskiljs från politiska värden och övertygelser. Vi-et föds ur territoriet, berget, eller landskapet, snarare än ur samhällsgemenskapen eller hemmafrontens reproduktionssfär. En tolkning är att när kulturarvsuttrycken får vi-et att framträda på detta sätt, så impliceras ett statiskt nationellt vi som i princip inte kan handla på något annat sätt än i enlighet med det territoriella landskapet: som sprunget ur det svenska landskapet begåvas vi-et med specifika svenska egenskaper av att skydda just detta landskap. Här visar sig en tanke-trop där de transcendentala egenskaper som utmärker det nationella kollektivet endast kan innehas av dem som fötts av, eller kanske snarare ur, territoriet. Det är dessa nationella beskyddsegenskaper som gör det möjligt för vi-et att vid undergången – vilken i fantasmtiden kanske redan har inträffat – fullständigt uppgå i territoriet, som därför alltså kommer att finnas kvar.